

DÜŞÜNCE DÜNYASINDA TÜRKİZ

Ulusal Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi

Yıl/Year: 15 • Sayı/No: 3 • Aralık/December 2024

ISSN: 1309-601X

FIRTINALI YILLAR: DOĞU TÜRKİSTAN'I CUMHURİYETE HAZIRLAYAN SÜREÇ

*Stormy Years: The Process That Prepared East Turkestan for the
Republic*

Zeynep AYDOĞAN

Bilim Uzmanı, İstanbul.

zeynepaydogan3418@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2149-4321

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi

Gönderim Tarihi: 29.11.2024

Kabul Tarihi: 26.12.2024

DOI: 10.59281/turkiz.1593602

Kaynak göstermek için:

Aydoğan, Z., (2024). Fırtınalı Yıllar: Doğu Türkistan'ı Cumhuriyete Hazırlayan Süreç. *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 15(3): 495-525.

İletişim / Contact

29 Ekim Caddesi 2654. Sokak No: 1 Gölbaşı-Ankara/Türkiye

Tel: +90 312 460 1779 • Faks: +90 312 460 1789

www.tasav.org • iletisim@tasav.org • turkiz.dergi@tasav.org

FIRTINALI YILLAR: DOĞU TÜRKİSTAN'I CUMHURİYETE HAZIRLAYAN SÜREÇ

*Stormy Years: The Process That Prepared East Turkestan for the
Republic*

Zeynep AYDOĞAN

Bilim Uzmanı. İstanbul.
zeynepaydogan3418@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2149-4321

Özet

Doğu Türkistan, Mançu-Qing Hanedanlığı tarafından 1884 yılında bölgeye Xinjiang ismi verilmesi sonucu tamamen Çin hakimiyeti altına girmiştir. 1911 yılında Çin'de yaşanan iç çatışmalar, Xinhai Devriminin gerçekleşmesine ve Mançu-Qing İmparatorluğu'nun yıkılarak yerine Çin Cumhuriyeti'nin kurulmasına neden olmuştur. İhtilalin etkileri Doğu Türkistan'a da yansımış ve yönetim değişimi sonrası Doğu Türkistan, umumi valiler tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Merkezî otorite tarafından denetlenmeyen Doğu Türkistan, umumi valilerin keyfi uygulamalarına tabi tutulmuştur. Bu makalede, Doğu Türkistan'da Çin yönetiminin baskıcı politikaları ve bu politikalara karşı verilen direnişin detaylarına odaklanılmaktadır. Çalışmada Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasını mümkün kılan tarihsel, siyasi ve toplumsal gelişmelerin neler olduğu sorusu üzerinde durulmuş aynı zamanda Çin'de yaşanan iç kargaşa ortamında Doğu Türkistan aydınları ve toplumun önde gelenlerinin nasıl bir mücadele yolunu tercih ettiklerini anlamak, Uygur bağımsızlık tarihinin söz konusu kesitini tarihî veriler ve siyasi söylemler doğrultusunda ortaya koymak amaçlanmıştır. Çin'in bölgedeki Türk halklarına yönelik uyguladığı baskı, şiddet ve tasfiye siyaseti, Doğu Türkistan'ın kültürel ve dinî yapısını tehdit etmiş, bölge halkının özgürlük

mücadelesini tetiklemiştir. Jin Shuren'in umumi valilik yaptığı 1931 yılında başlayan Kumul Ayaklanması, bu dönemin önemli bir direniş örneği olup, Uygurların Çin yönetimine karşı verdiği mücadeleyi yansıtmaktadır. Kumul Ayaklanması'nın etkisi 1933 yılına gelindiğinde diğer Uygur bölgelerine de yayılmıştır. Bu doğrultuda Mahmut Muhiti önderliğinde Turfan'da ve Mehmet Emin Buğra öncülüğünde Hoten'de ayaklanmalar başlatılmıştır. Ayaklanmaların yaşandığı esnada, Doğu Türkistan'ın iki önemli merkezi olan Urumçi ve Kaşgar'da meydana gelen gelişmeler de incelenmiştir. Bu süreç, Doğu Türkistan halkının bağımsızlık ve özgürlük mücadelesini güçlendirirken, aynı zamanda Cumhuriyetin kurulmasına giden yolu da hazırlamıştır. Nitekim Hoten Ayaklanması sonucu kurulan "Hoten İslam Hükümeti" daha sonra Sabit Damolla'nın Kaşgar'a geçmesiyle birlikte burada "Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti" ismiyle varlığını ilan edecektir.

Anahtar Kelimeler: Kumul, Turfan, Hoten, Ayaklanma, Doğu Türkistan.

Abstract

East Turkestan came entirely under Chinese control in 1884 when the Manchu-Qing Dynasty renamed the region as Xinjiang. The internal conflicts in China in 1911 led to the Xinhai Revolution, resulting in the collapse of the Manchu-Qing Empire and the establishment of the Republic of China. The effects of the revolution also reached East Turkestan, and after the regime change, the region began to be governed by general governors. Unsupervised by the central authority, East Turkestan was subjected to the arbitrary practices of these governors. This article focuses on the oppressive policies of Chinese rule in East Turkestan and the resistance efforts against these policies. The study focuses on the question of what historical, political, and social developments enabled the establishment of the Islamic Republic of East Turkestan. It also aims to explore the strategies of struggle adopted by East Turkestan intellectuals and prominent members of society during the period of internal turmoil in China and to present this specific chapter of Uyghur independence history based on historical data and political discourses. China's oppression, violence, and elimination policies targeting the Turkic peoples in the region threatened East Turkestan's cultural and religious structure and triggered the people's struggle for freedom. The Kumul Rebellion, which began in 1931 under the governorship of Jin Shuren, stands as a significant example of resistance during this period, reflecting the Uyghur struggle against Chinese rule. By 1933, the impact of the Kumul Rebellion had spread to other Uyghur regions. Consequently, uprisings led by Mahmut Muhiti in Turfan and Mehmet Emin Buğra in

Hotan were initiated. Developments in Urumqi, the capital of East Turkestan, and Kashgar, the symbol of independence, during the struggle led by East Turkestan fighters on these fronts are also examined. This process not only strengthened the independence and freedom struggle of the people of East Turkestan but also paved the way for the establishment of a republic. Following the Hotan Uprising, the "Hotan Islamic Government" was established, which later declared its existence as the "East Turkestan Islamic Republic" under the leadership of Sabit Damolla in Kashgar.

Keywords: Kumul, Turfan, Hotan, Rebellion, East Turkestan.

Giriş

Büyük Türkistan sınırları içinde yer alan Doğu Türkistan, 1878 yılında Çin İmparatorluğu'na bağlanmış ve 1884 yılında bölgeye Çince "yeni toprak" anlamına gelen Xinjiang adı verilmiştir. 1911 yılında Çin'de yaşanan iç savaş ile birlikte iktidarda olan Mançu hanedanının hakimiyeti sona ermiştir. Uygur Türklerinin yüzyıllardır yaşadığı Doğu Türkistan toprakları, Çin'in egemenlik politikaları altında uzun yıllar süren bir direnişin merkezi olmuştur. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Çin Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte, bölgedeki halklar Çin yönetiminin baskı, asimilasyon ve kültürel yıkım politikalarına maruz kalmışlardır. Bu dönemde, Doğu Türkistan'da yaşanan çeşitli isyanlar, sadece bölgedeki halkın Çin'e karşı verdiği tepkileri değil, aynı zamanda bağımsızlık ve özgürlük mücadelesinin de bir simgesi hâline gelmiştir.

Bugün dünyanın en büyük güçlerinden olan Çin, eski devlet geleneklerine sahip olduğu gibi keşmekeşli ve hareketli tarihiyle bilinmektedir. 20. yüzyılda yaşanan siyasi gelişmeler, değişim ve dönüşümler Çin'in sol totaliter rejim olarak ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Çin Halk Cumhuriyeti bir devlet olarak bu rejimin tüm özelliklerini (Aleskerov, 2007) ihtiva etmektedir. Bahsi geçen

değişim süreçleri Doğu Türkistan Türkleri üzerinde de şiddetli etkisini göstermiştir.

Çin Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinin ardından Doğu Türkistan'da bölge halkının kültürel kimliğini, dinî inançlarını ve sosyal yapısını tehdit eden Umumi Valiler Dönemi başlamıştır. 1933'teki "Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti" kuruluncaya dek sırasıyla 1912-1928 yılları arasında Yang Zengxin, 1928-1933 yılları arasında Jin Shuren ve 1933'ten itibaren ise Sheng Shicai Doğu Türkistan'da Umumi Valilik görevini icra etmiştir. Umumi valiler her ne kadar Çin Cumhuriyeti'ne bağlılıklarını bildirmiş olsa da bu bağlılık sözde kalmış ve bölgeyi tamamen kendi keyfi yönetim şekilleri ile yönetmişlerdir. Özellikle, Yang Zengxin'in öldürülmesi sonucu iktidara gelen Jin Shuren döneminde zulüm ve baskının boyutu bir kat daha artmış ve bu durum Doğu Türkistan'ın dört bir yanında isyanların patlak vermesine neden olmuştur (Aydoğan, 2023). Bu yıllarda iktidar Han Çinlileri tarafından sıkı bir şekilde tutulmuş ve bölgede endüstriyel ilerleme sağlanamamıştır. Ayrıca başta Müslüman Türkler olmak üzere Çin'deki hemen hemen tüm dinlere verilen özgürlükler ellerinden alınmıştır (Baez, 2020).

Çinli idarecilerin baskı ve şiddetine karşı ilk tepki 1931 yılında Kumul'da ortaya çıkmıştır. Hoca Niyaz Hacı önderliğinde başlatılan Kumul Ayaklanması, aynı zamanda halkın kültürel ve dinî kimliklerini koruma çabalarını da simgelemiştir. Bir süre Kumul sınırlarının ötesine geçemeyen ayaklanmanın yankıları nihayet 1933 yılında Turfan ve Hoten gibi şehirlerde de duyulmaya başlamıştır. Çin yönetimine karşı başlatılan direnişin Turfan'daki temsilcisi Mahmut Muhiti iken, Hoten'de öne çıkan isim ise Mehmet Emin Buğra ve Sabit Damolla'dır (Həsənli, 2024). 1933 yılındaki Hoten Ayaklanması şehrin tamamen ele geçirilmesi ile önemli Uygur aydınları olan Sabit Damolla ve Mehmet Emin Buğra burada bir devlet kurmayı düşünmüştür. Bu doğrultuda "Hoten İslam Cumhuriyeti" ilan edilmiştir (Aydoğan, 2023).

Kumul Ayaklanması'nın gerçekleştiği dönemde Jin Shuren'in itibarı sarsılmış ve Sovyetler Birliği'nin de desteği ile merkezinin

Urumçi'de bulunan Umumi Valilik makamına Sheng Shicai geçmiştir. Turfan ve Hoten ayaklanmaları gibi Urumçi'de de Tungan birlikleri Çin yönetimine karşı birkaç saldırı girişiminde bulunmuştur. Bağımsızlığın simgesi olan Kaşgar'da ise direnişin ilk ayak sesleri Uygurlar, Kırgızlar ve Tunganlar'ın iş birliği yapmasıyla duyulmaya başlamıştır. İlk adımları Hoten'de atılan devlet kurma girişimi Sabit Damolla'nın hükümeti Kaşgar'da kurmanın daha doğru olacağını ileri sürerek Kaşgar'a gelmesiyle burada tamamlanmıştır. Nitekim bu süreçte kurulmuş olan "Genç Kaşgar Partisi" ile iş birliği yapılarak Kaşgar'da Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti ilan edilmiştir (Aydoğan, 2023).

Bu makalede, bağımsızlık mücadelesine giden yolda Doğu Türkistan'ı cumhuriyete hazırlayan sürece odaklanılmıştır. Nitekim başlangıçta Çin baskıcı rejimine karşı Kumul'da başlatılan direniş hareketi bir süre sonra Doğu Türkistan'ın Turfan ve Hoten şehirlerine de sıçrayarak bağımsızlık hareketine dönüşmüş ve bağımsızlığın ilanıya nihayete ermiştir. Cumhuriyetin ilanından önceki bu süreç; Çin'in baskıcı politikalarının tarihsel bağlamını ortaya koymak, bölge üzerindeki kontrol artırılmaya çalışılırken halk tarafından nasıl bir tepki ile karşılaşıldığını görmek, Uygur Türklerinin özgürlük mücadelesini anlamak ve uygulanmakta olan baskıcı politikalar karşısında ulusal ve kültürel kimliğin nasıl savunulduğunu anlamak açısından oldukça elzemdir. Çalışma hazırlanırken konuya ilişkin birincil ve ikincil kaynaklar taranarak süreç takibi yöntemi kullanılmıştır.

1. Çin Yönetiminin Baskı, Şiddet ve Tasfiye Siyaseti

Çin egemenliğindeki Türkistan'da 1877 yılına dek bağımsız olarak hüküm süren Yakup Bey'in 1878 yılındaki ölümünün ardından bölge Çin'in tam hakimiyeti altına girmiştir (Wariko, 2020). 18 Kasım 1884 tarihinde Doğu Türkistan bölgesine Xinjiang (Yeni Toprak)¹ ismi verilerek Mançu İmparatorluğu'nun (Qing

¹ Tarih boyunca birçok kez Çin ve Rusların istilasına uğramış olan Doğu Türkistan toprakları 1878 yılında bütünüyle Çin işgaline maruz kalmıştır. 1884

Hanedanlığı) bir eyaleti olduğu ilan edilmiştir. Mançu-Qing Hanedanlığı 1911 yılında gerçekleşen Xinhai Devrimi² ile yıkılmış, yerine milliyetçi Çin Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu gelişme ile Doğu Türkistan, 1911-1928 yılları arasında Vali Yang Zengxin, 1928-1933 yılları arasında ise Jin Shuren tarafından Çin'den bağımsız bir şekilde yönetilmiştir. Bu yıllarda halk baskı ve şiddete maruz kalmış, eğitimden mahrum bırakılmış, özgür dünyadan soyutlanmış ve yoksulluğa mahkûm edilmiştir (Çakan, 2020). Çin milliyetçi devrimcileri “Çin milletinin” sadece “Han Çinlilerinden” oluştuğunu; büyük bir ulus ve ulus-devlet inşa etmenin Çin'deki diğer milletleri asimile etmekten geçtiğini düşünmüşlerdir (İnayet ve Ögdülmüş, 2020). Bu başlık altında Xinhai Devrimi'nin etkilerine ve Doğu Türkistan'daki Vali Yang Zengxin ve Jin Shuren dönemindeki baskılara değinilecektir.

Son zamanlarında gittikçe can çekişen ve topallayarak ilerlemeye çalışan Mançu İmparatorluğunda son kez bir imparator naibi atanarak, Pu-Yi isimli küçük bir çocuk idarenin başına geçirilmesi ile iyileşme adına birkaç reform³ hareketi başlatmıştır. Ancak, hanedanlığın attığı bu adımlar mevcut düzenden oldukça bunalmış olan Çinlileri yatıştırmaya yetmemiştir (Wright, 2011: 120). Çinli askerler, Wuchang'da sonraki dönemlerde “Double

yılında ise Çin-Mançu güçleri tarafından bölgeye “Xinjiang” ismi verilerek, diğer Türk yurtları ile bağlantıların kesilmesi amaçlanmıştır. Çince “yeni sınır, yeni toprak” anlamına gelmekte olan “Xinjiang” kelimesi bu tarihten itibaren Çinliler tarafından resmi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bölgede bulunan yerli halkın zorunlu olarak kullanmaya başlaması ise ÇKP dönemine tekabül etmektedir (Türkler, 2015).

² Xinhai Devrimi (1911-1912), Çin'de Mançu (Qing) Hanedanlığı'nı devirerek yaklaşık 2000 yıllık imparatorluk yönetimine son veren ve Çin Cumhuriyeti'nin kurulmasına yol açan bir devrimdir. Bu süreç, Çin'deki milliyetçi ve modernleşme hareketlerinin bir sonucudur.

³ Bu reformların yapılmasında en büyük katkı sahibi şüphesiz Japonya'dır. 1900 yılı sonrasında Çinli öğrenciler Tokyo'da yoğunlaşmış ve eğitimlerine burada devam etmiştir. İmparatorluğun son dönemlerinde oluşturulan reformlarda Japon danışmanların yanı sıra Tokyo'da eğitim görmüş Çinlilerin etkisi göz ardı edilemeyecek kadar büyüktür (Adıbelli, 2008).

Tenth Olayı"⁴ şeklinde anılacak olan ve Xinhai Devrimi'nin başlangıç dönemini ifade eden isyan ve protestoları başlatarak şehri tamamen ele geçirmiştir. Bir süre sonra ise, Çin'in orta ve güney eyaletleri de bu isyanlardan etkilenmiş ve harekete geçmiştir (Roberts, 1999: 206). Bu doğrultuda milliyetçi Sun Yat-sen ve Ko Lou Hui⁵ örgüt mensubu mevcut yönetimden bunalmış askerler tarafından 1911 yılında Nanjing'de imparatorluğa karşı bir ihtilal gerçekleştirilmiştir. Xinhai Devrimi olarak bilinen bu ihtilal neticesinde ülkenin çeşitli yerlerinde de isyanlar başlamış ve Mançu Hanedanlığı yıkılarak yeni bir cumhuriyet (Çin Cumhuriyeti) kurulmuştur. 12 Ocak 1912 tarihinde Nanjing merkezli Çin Cumhuriyeti'nin geçici başkanlığına Sun Yat-sen getirilmiş olsa da 10 Mart'ta yapılan bir antlaşma ile Yuan Şikai devlet başkanı olmuştur (Forbes, 1998: 19).

Xinhai Devrimi'nin ardından Dış Moğolistan Çin egemenliğini reddederek bağımsızlığını ilan etmiştir (Teziç, 2018: 507). Böyle bir ortamda, herkes istediği bölgede zorbalık yapmaya başlamış, çeteler kurularak toprak ağalarının desteğiyle küçük ordular oluşturulmuş ve eyaletlerde hüküm sürülmeye başlanmıştır (Özkay, 1967: 294). Çin'de cumhuriyetin ilanı, ülkede iç karışıklıkların patlak vermesine, siyasi otorite boşluğunun oluşmasına neden olmuş ve sonuç itibarıyla genel valilerin, buldukları bölgeleri herhangi bir kanun veya mevzuat gözetmeksizin, kişisel arzularına göre yönetmeye başlamalarına yol açmıştır (Küpoğlu, 2019: 23).

Ülke genelinde yayılan ihtilalin etkileri, hızla Doğu Türkistan'a da ulaşmış ve özellikle Urumçi ile İli vilayetlerinde bulunan milliyetçi Çinli subaylar, Mançu Hanedanlığına karşı isyanlar

⁴ Türkçe karşılığı "Çifte On" olan ve 10 Ekim 1911 yani 10.10.1911 tarihini ifade etmek için kullanılan bu terim, son imparatorluk döneminde gerçekleşmiş olan cumhuriyetin ilanını işaret etmektedir.

⁵ Literatürde "Ağabeyler Cemiyeti" olarak geçmekte olan örgüt, Çing hanedanlığı karşısında yer alan, hanedanlık aleyhinde faaliyetlerde bulunan güçlü ve gizli bir örgüttür (Forbes, 1998).

başlatmıştır. Başkent Urumçi'de çıkan isyanlar, Vali Yang Zengxin tarafından hızla bastırılarak isyancılar sürgüne gönderilmiş, işkenceye tabi tutulmuş hatta bazıları idam edilmiştir. İli vilayetinde çıkan ayaklanmalar ise Urumçi'nin aksine Mançu İmparatorluğu için tam bir hezimetle sonuçlanmış; milliyetçi ihtilalciler, Mançu İmparatorluğu tarafından atanan umumi Vali Yuan Ta-hua'yı göç etmeye zorlamış ve Tuğgeneral Yang Suan-hsü'nün liderliğinde yönetimi devralmışlardır. Yuan Ta-hua, Doğu Türkistan topraklarından ayrılmadan önce görevini ve tüm yetkilerini Yang Zengxin'e teslim etmiş; Yang Zengxin ise iktidara geldiği ilk üç yıl boyunca, kendisine karşı olan İli vilayetindeki ihtilalciler ve Ko Lao Hui'ler ile anlaşmalar yaparak bölgedeki egemenliğini kabul ettirmeye çalışmıştır. Haziran 1912'de yapılan bir anlaşma ile kendisini Doğu Türkistan Genel Valisi olarak onaylatmayı başarmış ve İli vilayetini kendi yönetimine bağlamıştır. Bölgeyi çatışmaya mahal vermeden kontrol altına alarak siyasi anlamda büyük bir güç kazanan Yang Zengxin, Tuğgeneral Yang Suan-hsü'yi askeri komutan sıfatı ile Kaşgar'a göndererek mükafatlandırmıştır (Forbes, 1998).

Doğu Türkistan'ın yeni Umumi Valisi Yang Zengxin, ilk iş olarak Çin Cumhuriyeti'ne bağlılığını beyan etmiş ve bunun üzerine yeni Çin hükümeti de onun umumi valilik görevini tanımıştır (Forbes, 1998). İsa Yusuf Alptekin'in ifadelerine göre Yang Zengxin'in bağımsız bir Çinli olması dolayısıyla Çin Cumhuriyeti'ne karşı duyurduğu bağlılık sözde bir bağlılıktır. Nitekim, kendisi merkezden gönderilen askerleri ortadan kaldırarak Doğu Türkistan'ı merkezin egemenliğinden bağımsız kılmayı amaçlamış ve bu doğrultuda 1912-1928 yılları arasında bölgede dilediği gibi hüküm sürmüştür (Alptekin, 1981).

Bölgenin kuzey doğusundaki Moğolların, Dış Moğolistan'a bağlılığını bildirmek için Altaylara doğru akın etmeye başlamasının ardından Yang Zengxin, kuzeyde gerçekleşen Moğol akınlarını engelleme girişimlerine başlamıştır. Moğol sorununu resmî belgeler ve siyasi yollarla çözmeyi amaçlayarak, bu doğrultuda 5 Kasım

1913 tarihinde Urumçi'deki Rus Konsolosluğu vasıtasıyla, Moğollara özerklik tanınmasını sağlayan Çin-Rus Beyannamesi'ni imzalamıştır (Tuncer, 2020a). Çin-Rus Beyannamesi'nin imzalanmasıyla Altay bölgesi Moğol ve Çinli birliklerden temizlenmiş ve Yang, Doğu Türkistan'ın tamamının tek egemeni konumuna yükselmiştir. Bölgeyi yönetme konusunda, Qing (Mançu) Hanedanlığı dönemine ait yöntemleri büyük değişiklikler yapmadan sürdüren Yang, küçük ölçekli bölgelerin yerli liderler tarafından yönetilmesine izin vermişse de Doğu Türkistanlıların ayaklanma korkusunu sürekli olarak taşımıştır. Bu endişe sebebiyle Doğu Türkistanlılara ve emri altındaki askerlere güvenmeyerek etrafında daima Yunnan'lı hemşerileri ve akrabalarını etrafında tutmaya dikkat etmiştir. Doğu Türkistan topraklarında despotik bir yönetim sürdüren Yang, halkı sosyal yaşamdan yoksun bırakmak, birbirlerine karşı kıskırtmak ve cahil kalmalarını sağlamak için farklı yasalar uygulamaya koymuştur (Kul, 2009).

Yang Zengxin, Doğu Türkistanlı olan hiç kimseyi yönetimde yüksek bir mevkiye atamamış, toplumda aydın olarak nitelendirilen kimselere baskı ve şiddet uygulamıştır. Türkiye'den Türkistan bölgesine gelip okullar açan Ahmet Kemal Bey'in açtığı okulları kapatarak kendisini hapsetmiş ve Türkistan sınırlarından çıkarmıştır (Alptekin, 1981: 149). Ahmet Kemal Bey, *Hatıralar* adlı eserinde hapse atılma sürecini şu şekilde anlatmaktadır: "*Kaşgar'da birçok iptidai muallimi yetiştirdiğimiz, bir Cemi yet-i Hayriye-i İslamiye kurduğumuz, bu cemiyetin asar-i mühimmesinden olan ve varidatı fakir çocukların, ecanib ellerinde kalmış yetim, bakes etfal-i Müsliminin talim ve terbiyesine medar olmak üzere bir dükkân açtığımız ve muavenet-i milliyeye heyetleri teşkil ettiğimiz sebep gösterilerek itham olunuyor ve hapishaneye sevk ediliyordum*" (İlkul, 2021: 84).

İktidara geldiği dönemde doğal kaynaklar açısından oldukça verimli olan Doğu Türkistan toprakları, Yang'ın reformları sebebiyle kıtlık, yolsuzluk ve tefecilik gibi acı verici olaylara tanık olmuş, ekonomik durum gittikçe gerilemeye başlamıştır. Nitekim

Yang ekonomik iyileştirmeyi sağlamayı değil, Müslüman Türklerin ayaklanmasını engellemeyi amaçlamıştır (Forbes, 1998). İsa Yusuf Alptekin, Yang'ın olası bir ayaklanma ile karşılaşmaktan duyduğu endişeyi şu şekilde dile getirmiştir:

Yang, bütün ömrü boyunca isyan korkusunun ıstırapı içindeydi. Ahali ve devlet işlerinin yönetiminde aşırı derecede ihtiyatlı davranırdı. Gerek Çince ve gerek ecnebi gazeteler muntazam surette sansür edilir, ihtilale teşvik edecek mahiyette bulunan haberler mümkün olduğu kadar çıkartılırdı. Uygurca ve Kazakça hiçbir gazeteye müsaade yoktu. Karargahında bulunan telgraf dairesine, Yang, bizzat nezaret eder ve burayı her gün kendisi açıp kilitlerdi. Daire personelleri, dışarıdakilerle konuşmaktan menedilmisti. Bütün mühim evrakları kendisi muhafaza eder ve müsaadesi olmadan hiçbir daire şefi bu evraklara göz atamazdı (Alptekin, 1981: 149).

Yang, Doğu Türkistan'ın tüm zenginliğini kendi çıkarları doğrultusunda kullanarak kendi adına para bastırması ve bölgede yalnızca bu paraların kullanılmasını zorunlu kılmıştır (Forbes, 1998). İsa Yusuf Alptekin, Yang dönemindeki yolsuzluklar ve ekonomik sömürgecilik üzerine şu şekilde bir ifade kullanmıştır: *“Netice şu ki, adam akıllı para etmeyen hiçbir şey yapılmaz ve ahali sırf Çinli hükümdarların zenginleşmesi için soyulur. [...] İşte bu suretle, köyler ve şehirler yağma edilmiştir” (1981: 150).*

Doğu Türkistan'ı adeta kendi mülküymüş gibi yönetmiş olan Yang, bu tutumu ile bölgenin fakirleşmesine ve zengin kaynaklarının tükenmesine sebep olmuştur. Bu tutumu hem Doğu Türkistan halkının hem de bazı Çinli kesimlerin tepkisini çekmiştir. 1928 yılında Guomintang birlikleri Pekin'e girmesi sonucunda Doğu Türkistan topraklarında Guomintang bayraklarını astırarak Nanjing'deki Jiang Jieshi (Çan Kay-şek) hükümetinin bölge üzerindeki egemenliğini kabul etmiştir (Forbes, 1998: 58). Çin Cumhuriyeti tarafından Doğu Türkistan'a gönderilen Fan Yaonan, kendisiyle aynı görüşteki memurlarla suikast gerçekleştirmeyi tasarlamış ve bu plan doğrultusunda Yang, 1928 yılında Urumçi

Hukuk Mektebi'nde gerçekleşmekte olan diploma merasiminde öldürülmüştür. Yang öldükten sonra yönetimi ele geçiren Fan Yaonan bu makamdaki yerini uzun süre muhafaza edememiş, Jin Shuren kendisini Umumi Vali tayin etmiştir (Alptekin, 1981: 151; Forbes, 1998: 59).

Kansu asıllı bir Çinli olan Jin Shuren, bölgeyi yönetme konusunda Yang'ın izinden giderek etrafına Kansulu hemşerilerini toplamış, üzerinde kendi damgasının bulunduğu pasaport sistemini uygulamaya koymuş ve bölgedeki Müslüman Türklere karşı zorbaca politikalar izlemiştir (Gazcıoğlu, 2020). Bölge halkının dinî meselelerini ihmal eden Jin Shuren, yeni dış vergiler uygulamaya koymuş, iç vergileri ise yüzde 30 artırarak kendi menfaatini düşünmüştür. 1928-1931 yılları arasındaki bu dönem, halkın nazarında Yang Zengxin'in 16 yıllık egemenliğinden daha zor ve meşakkatli geçmiştir (Yikemu, 2015). Jin Shuren de Yang gibi sadece ismen Çin Cumhuriyeti'ne bağlı kalmış ve hatta Çin ile Doğu Türkistan arasındaki sınır kapılarını kapatarak bölgeyi Çin'den bağımsız olarak yönetmiştir. Bu süre zarfında bölge halkını çeşitli eziyet ve işkencelerle bunaltmak için elindeki tüm olanakları kullanmıştır (Alptekin, 1981). Baymirza Hayit, Jin Shuren döneminde gerçekleşen işkencelerin şiddetini *"Onun iktidarı, zalimâne bir hatıra bırakmıştır, insanları en küçük bir suç ile asmak ve öldürmek, onun idare etmek üslubundandı. Çünkü o, böylece iktidarını emniyete almak istiyordu"* şeklinde ifade etmiştir (1975: 308). Doğu Türkistan Umumi Valisi olarak Jin Shuren döneminde bölgeyi yönetme konusunda izlediği politikalar yalnızca Uygurları değil, diğer etnik grupları da huzursuz etmiştir. Jin'in uyguladığı aşırı politikaların yanlışlığı ve yönetme konusundaki beceriksizliği: *"Çin Türkistan'ının (Doğu Türkistan kastediliyor) reisi Chin iyi veya akli başında bir idareci vasıflarını haiz değildi. O, içi korkuyla dolu, zenginleri kayıran, fakirlere zulmeden ve diktatörlere mahsus istibdat ve kararsızlığı birbiriyle bağdaştıran bir hükümdardı"* (Tuncer, 2020b: 274) şeklinde ifade edilebilir. Jin Shuren'in halkı idare etme ve mali işleri yönetmedeki yetersizliği,

halk tarafından bir ayaklanma hareketinin patlak vermesine yol açmıştır.

2. Kumul Ayaklanması

Yang Zengxin, doğu topraklarındaki düzenin bozulmasından ve olası bir ayaklanma ile karşılaşmaktan korktuğu için Kumul Hanlığının yarı özerk olma durumunu kabullenerek, iktidarda olduğu dönemde Kumul Hanlığının başında Wang⁶ Maksud Şah'ın bulunmasına razı gelmiştir. Şah Maksud, bölgede vergi toplama, adaleti sağlama ve düzeni kurma görevini yerine getirmekle birlikte tarım yoluyla geçimini sağlayan bölgenin refah seviyesini Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerine kıyasla yüksek tutmayı başarmıştır. Ancak yarı özerklik konusunda Yang ile aynı fikirde olmayan Jin Shuren, meseleye gereken önemi göstermemiştir. Maksud Şah'ın vefatından sonra Jin, Kumul Hanlığının yarı özerklik statüsünü reddederek, burayı üç farklı idari bölge olarak ayırmıştır. Uygur Türkleri için hem millî hem de dinî açıdan büyük öneme sahip olan Kumul Hanlığı tamamen Urumçi'ye bağlanmış ve bölge lağvedilerek buradaki verimli topraklara Çinliler yerleştirilmiştir (Forbes, 1998). Bölgedeki Uygurlar ise topraklarının karşılığında verildiği öne sürülen çöl etrafındaki çorak alanlara gönderilmiştir. Jin Shuren'in bölgedeki Müslümanların dini geleneklerine saygı duymayarak hiç de hoşgörü barındırmayan politikalar uygulaması zaten halkı yeterince kızdırmışken bir de topraklarının Çinli yerleşimcilere tahsis edilmesi bu noktada bardağı taşıran son damla olmuş ve 1931 Kumul Ayaklanması'nın çıkmasına yol açmıştır (Dickens, 1990). Jin Shuren'in bölgede yaşayan halkın toplumsal, kültürel ve geleneksel değerlerini göz ardı ederek baskı yapması, Tunganlar (Çinli Müslümanlar) ile Uygur Türklerinin mevcut despotik yönetime karşı birleşerek aynı cephede yer almalarına yol açmıştır (Tuncer, 2020b).

⁶ Çincece bir ünvanı niteleyen Wang kelimesinin Türkçe karşılığı "danışman", "müşavir" şeklindedir (Şagunî, 2016).

Jin Shuren'in yönetim adı altında hayata geçirdiği kabul edilemez insanlık dışı politikaları sonucunda gerçekleşen Kumul Ayaklanması'na yol açan birtakım olaylar silsilesi bulunmaktadır: Birinci olay; bölgedeki Çinli askerlerin Tahir Mirab isimli bir kimsenin bahçesine izinsiz girerek meyvelerini yemesi üzerine tezahür etmiştir. Mirab, askerleri yönetime şikâyet etmiş olsa da askerlere herhangi bir ceza uygulanmamış üstelik Tahir Mirab'ı da dövmek suretiyle öldürmüşlerdir. İkinci olay; Çinli askerlerin Salih Dorga'yı Dış Moğolistan'a un götürmekle suçlayarak tüm mal varlığına el koymaları, kendisini de hapse atmalarıdır. Wang'ın yanında görevli olan Rahim'den şüphelenilmesi üzerine Jin Shuren'in onun hakkında ölüm cezası vermesi ancak halkın öfkesinden dolayı sadece sürgüne göndermekle yetinmesi ayaklanmaya neden olan üçüncü olayken; dördüncü olay ise, Narin Kirlik Koromalı adında bir yerlinin Barköl'e 40 koyun satmak için gittiğinde kendisinden 500 ser (ağırlık ölçüm birimi) rüşvet istenmesidir (Kadiri, 2009). Kumul Ayaklanması'nın meydana gelmesine yol açan beşinci olay ise Kumul'da uygulanmaya başlayan yeni yönetim sistemi doğrultusunda Jin'in hemşerisi olan ve vergi toplayıcılığı görevini yerine getirmekle yükümlü bulunan Çang-mu'nun 1931 yılında bir Uygur kızına âşık olmasıdır. Çang-mu, kızı babasından isterken yönetimde bulunduğu konumu ve sahip olduğu rütbeyi kullanmışsa da dini değerlere göre Müslüman bir kızın, gayrimüslim bir erkek ile evlenmesi doğru olmadığından babası kızını Çang-mu'ya vermek istememiştir (Tuncer, 2020b). Söylentilere göre bir nikah merasimi ya da yemek daveti esnasında Cang-mu, yanındaki 32 askerle beraber öldürülmüştür. Uygurlar burada ele geçirdikleri 20-30 kadar tüfekle silahlanmış ve 100 haneden oluşan Kansu asıllı Çinlilerin yerleştirildiği mahalleye saldırmışlardır. Buradan da ele geçirmiş olduğu mühimmatlar ile bölgede yaşayan halkın da desteğini alarak Kumul'a saldırmışlardır. Galibiyetle sonuçlanan bu saldırının ardından Çinliler, Kumul'da bulunan ve etrafı surlarla çevrili olan Eskişehir'e sığınarak oradaki cephaneliği muhafaza etmiş ve kapıları kilitlemişlerdir. Böylelikle

Yenişehir Uygurlar tarafından kontrol altına alınmış ve ihtilale giden yoldaki fitil ateşlenmiştir (Kul, 2009).

Kumul'da genç yaşlarından itibaren Çin zulmüne karşı direnen ve birkaç kez hapsedilen Hoca Niyaz Hacı da bu isyana katılmış (Şahin, 1995) ayrıca ayaklanmanın lideri olarak seçilmiştir. Henüz 23 yaşındaki Çinli Müslüman olan Ma Shiming'in de destek olduğu ayaklanmaya (Hayit, 1975: 309) Kırgız ve Kazak Türkleri de katılmıştır (Forbes, 1998). Askerî gücüne fazlasıyla güvenen Jin Shuren, isyancıların teslim olmalarını sağlamak amacıyla Kumul'a bir birlik göndermiş, ancak ayaklanmacılar teslim olmayı reddederek gönderilen birliği ve komutanını mağlup etmiştir. Jin Shuren'in Kumul'daki ikinci, üçüncü ve dördüncü saldırılarını Hoca Niyaz, Tungan Ma Shiming ve ayaklanmacılar birlikte bastırmış olsa da ele geçirilen mühimmatın paylaşımı Ma Shiming ile Hoca Niyaz Hacı arasında anlaşmazlığa yol açmış, bu geçimsizlik ortamında gerçekleştirilen beşinci saldırıda ayaklanmacılar zayıf düştükleri için yenilgiye uğramışlardır (Kadiri, 2009: 37). Kumul Ayaklanması, Jin Shuren'i tüm Doğu Türkistan'da küçük düşürmüş, onu başarısız ve beceriksiz bir lider olarak damgalamıştır.

Beyaz Rus askerleri Doğu Türkistan'daki kötü vaziyetten ötürü Jin'i Sovyetler Birliği'nin "Kuzeydoğu Milli Kurtuluş Ordusu" görevlilerine şikâyet etmiş ve 12 Nisan 1933 tarihinde Jin Shuren yönetimine karşı bir darbe girişiminde bulunarak şehir kapılarını ve sarayı fethetmişlerdir. Bu başarılı darbe teşebbüsünün ardından Jin Shuren, önce Sovyetler Birliği'ne sığınmış ardından ise demiryolu kullanarak Çin'e geçmiştir. Jin'in bıraktığı Doğu Türkistan Umumi Valilik koltuğunu ise Sheng Shicai devralmıştır (Tuncer, 2020b).

Kumul Ayaklanması Jin Shuren'in tüm askeri çabalarına rağmen önlenememiş ve Çinli birlikler isyancılar karşısında oldukça yetersiz kalmıştır. Jin'in uygulamış olduğu tüm askerî politikalara rağmen halk, direnmeye devam etmiş ve Çinli askerleri mağlup etmeyi sürdürmüştür. Nicelik olarak düşman askerlerinden daha

küçük olmanın yanı sıra teknik mühimmat ve iktisadi şartlar bakımından düşmandan daha zayıf olmalarına rağmen Kumul halkının başarılı direnişi, özellikle güneyde olmak üzere Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerinde de büyük yankılar uyandırmaya başlamıştır. Kumul Ayaklanması, Doğu Türkistan'ın diğer topraklarında yaşayan halklar üzerinde düşmana karşı direniş gösterme ve cesaretlenme etkisi yaratmıştır.

3. Turfan Ayaklanması

Jin Shuren, Kumul Ayaklanması'nın Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerinde oluşturduğu etkilerin farkında olarak, bu duruma karşı çeşitli önlemler almış olsa da Kumul'daki olaylarla ilgili söylentiler ve son dakika gelişmeleri, sürekli olarak Tarım Havzası'na ulaşmış ve burada yaşayan Müslüman Türklerin Çin'e karşı duyduğu öfkenin artmasına önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Doğu Türkistan bağımsızlık hareketini başlatması özelliği ile öne çıkan Kumul Ayaklanması'nın (Ly, 2022) güneydeki etkisi, vergilerden bunalmış halkın, üzerine bir de hükümet tarafından garantisi verilmeyen ve piyasada geçerliliği olmayan kâğıt paraların artmasıyla oluşan öfke sonucunda isyan çıkarmaya yatkın hale gelmesi şeklinde değerlendirilebilmektedir. Tüm bu etkilerden haberdar olmasına rağmen, zalimce politikalar uygulama konusunda kararlı bir şekilde ilerleyen ve bu merhametsiz tutumunda ısrarlı olan Jin Shuren'in Kumul Ayaklanması'nı bastırmaya gücü yetmemiş; aksine, ayaklanmanın şiddetini daha da artırmıştır. Bölgede halka uygulanan zulüm ve baskılar, burada yaşayan Müslüman Türklerin Çin'e karşı duyduğu kını daha da büyütürken, bu baskı ve zulümden kurtulmak isteyenler ise Turfan bölgesine doğru hareket etmeye başlamışlardı (Forbes, 1998).

Kumul Ayaklanması'nın ayak sesleri Doğu Türkistan toprakları üzerindeki etkisini giderek arttırırken Ma Shiming isimli bir Tungan ile Timur Botong adlı bir Uygur, Hoca Niyaz Hacı'ya ihtilalin sadece Kumul ve çevresiyle sınırlı kalmayıp Turfan ve Altışehir gibi bölgelere de yayılması yönünde öneride bulunmuşlardır. Hoca

Niyaz Hacı bu öneriye “Eğer Kumul’u yalnız bırakıp Turfan’a geçerse bunun sonucu iyi olmaz, önce Kumul’a tam hâkim olalım, daha sonra Turfan’a geçeriz ki bu daha iyi olur” şeklinde karşılık vermişse de Ma Shiming ve Timur Botong bu cevabı önemsemeyip Turfan’a doğru yol almışlardır. Hoca Niyaz onları bu fikirlerinden alıkoymaya çalışsa da Hoca Niyaz’a karşı direnmiş ve otuz Tungan askeri ile Piçan’a gitmişlerdir. Buradaki halk onları Hoca Niyaz’ın gönderdiğini düşünerek bir isyan başlatmış ve bölgeyi ele geçirmişlerdir. Ancak bu galibiyet çok uzun sürmemiş ve Piçan ile Kumul arasında bulunan Rus askerler bölgedeki isyanı kısa sürede bastırmıştır. Bu olay sonrasında Timur Botong katledilmiş, Ma Shiming ise Lükçün’e gitmiştir (Kadiri, 2009: 39).

Jin Shuren’e karşı Kumul’da başlatılan devrimin verdiği manevi duygular ile yanıp tutuşan vatansever bir milliyetçi olan Mahmut Muhiti liderliğinde birkaç önemli isim Turfan’da ayaklanma başlatmıştır. Kumul’daki ihtilale destek toplamak amacıyla başlatılan ayaklanmaya, halkın katılımını teşvik etmek için hazırladıkları el ilanlarını farklı bölgelere dağıtmış ve geniş bir katılım sağlamayı amaçlamışlardır. Ayaklanmacılar, Turfan Yenişehir’i ele geçirdikten sonra Konaşehir’e kaçan Çinli askerleri kovalayarak oraya da hâkim olmuşlardır. Ayaklanmacıların başarı elde ederek ilerlemesi sonucu Urumçi’de ayaklanmacıların Turfan’ı ele geçirdiğine dair söylentiler yayılmaya başlamış ve bunun üzerine Sheng Shicai, Urumçi’yi korumak pahasına harekete geçmiştir. Teknik ve iktisadi bakımdan ayaklanmacılardan daha üstün olan Sheng Shicai, zırhlı otomobil, top, uçak gibi teçhizatlar ve 4000 civarı asker ile direnişi bastırmaya gitmiştir. Tüm bu üstünlük karşısında zayıf kalan ayaklanmacılar bir yandan savaşırken, diğer yandan geri çekilmeye mahkûm olmuşlardır (Kadiri, 2009).

Baymirza Hayit Turfan’da başlatılan isyanı şöyle aktarmıştır: “6 Ocak 1933’te Turfan halkı Maksud, Mahmud ve Mevsul’ün yönetiminde Çinlilere karşı ayaklandı. Ayaklananlar 10 gün içinde Turfan’ı ve çevresini ele geçirdiler; 6 şubatta Kara Şehir, Korlu ve Uşak’ı kurtardılar, Çinliler, birliklerini Hami’den (Kumul) geri çekerek

bunları, Turfan'a karşı kullandılar. Mücahidler Turfan'dan atıldılar” (1975: 309).

Kumul Ayaklanması'nın etkilerinin Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerine yayılması sonucunda başlayan Turfan Ayaklanması, Doğu Türkistan'daki bağımsızlık mücadelesinin temellerini atan olaylardan biridir. Bölgedeki Müslüman Türk halkının Çin yönetimine karşı duyduğu öfkenin ve bağımsızlık arzusunun somut bir örneği olarak Turfan'da başlayan direniş, kısa süreli de olsa bağımsızlık için umut yaratmış, bölgedeki diğer isyan hareketlerini de tetiklemiştir.

4. Hoten Ayaklanması

1931'de başlayan Kumul Ayaklanması, 1933 yılına kadar Kumul dışına çıkamamış, bu yıldan itibaren Turfan, Karaşehir, Korlu, Kuça, Uşak, Aksu gibi bölgelere yayılmış ve sonunda Hoten şehrinde de kendini göstermiştir (Şahin, 1995). Doğu Türkistan mücadelesinde önemli bir figür olarak tanınan ve bölgedeki bağımsızlık hareketinin önemli isimlerinden olan Mehmet Emin Buğra, Kumul ve Turfan'da olduğu gibi kendi doğmuş olduğu memleketi Hoten'de bir direniş başlatmıştır. Başlatmış olduğu bu direniş hareketi kısa süre içinde silahlı bir çatışmaya dönüşmüştür (Bulanık, 2019). Mehmet Emin Buğra, Hoten'deki direniş hareketini başlatma kararını şu ifadeler ile açıklamıştır:

Siyasetten haberim yoktu. Çünkü bu hususta bana bir şey öğretilmemişti. Yaşadığım çevrede, milletin geleceği için çalışabilecek hiçbir kimse bulamadığım için, çok ümitsizdim. Kendimde dahi, bu hususta faydalı olabilecek bir kabiliyet ve şartın mevcut olduğunu göremiyordum. Nihayet, memleketimin büyük şehirlerini ziyaret etmek için 1931'de seyahate çıktım. Tanıdığım aydınlarla görüştüm. Onların kalbi de kederliydi. Fakat; 'Pratik bir harekete girişmeye hazırım' diyen birisine rastladım. Bu zat, Gulca Kadısı Sabit Damullah idi. Onunla birkaç gece uzun boylu konuştuk. Her ikimiz de silahlı bir ihtilâlden başka çarenin kalmadığında mutabık

kaldık. Hareketimize Hoten’de başlamaya karar verdik (Hayit, 1975: 309).

Hoten’de bir isyan başlatmadan önce 1931 yılında birçok bölgeye seyahat etme ve bazı önemli isimler ile görüşme imkânı bulan Mehmet Emin Buğra’nın bu seyahatleri esnasında Sabit Damolla kendisine “memleketin refahı için eyleme geçmeye hazır olduğunu” söylemiştir. Sabit Damolla bu dönemlerde Sovyet üzerinden Türkiye, Mısır gibi birkaç ülke gezmiş ve dönemin politik şartlarını analiz etmiştir. Mehmet Emin Buğra ise bu süreçte kardeşleri Abdullah ve Nur Ahmet Buğra ile birkaç talebe de dahil olmak üzere “Milli İhtilal Komitesi”ni kurmuştur. Bu komite ile planladığı direniş hareketi için uygun koşulları oluşturmaya çalışırken incelemelerini bitirip, seyahatten dönen Sabit Damolla’nın Hoten’e gelmesiyle 1933 yılında 67 kişinin Karakaş’a saldırması ile ayaklanma başlamıştır (Küpoğlu, 2019). Sayıca Çinli askerlere göre az olunmasına rağmen, beklenmedik bu saldırı sonucunda çok kısa sürede Karakaş ele geçirilmiş, Çinli askerlerin çoğu öldürülmüş, bazıları ise İlçi’ye kaçmıştır. Karakaş temizlendikten sonra direnişe katılan diğer ayaklanmacılar ve artan cephane ile İlçi yolu kontrol altına alınmış ve Guma’dan gelen Çinli askerleri durdurmak amacıyla Zava’ya geçilmiştir. Mehmet Emin Buğra bu vakayı şu şekilde aktarmaktadır:

Karakaş’a saldırmanın zamanı geldi fakat toplanan kuvvetlerimiz 67 kişiydi. Gücümüzün azlığına rağmen kararımızdan vazgeçmeyip saat 10’da saldırı emrini verdim. Düşman gafil avlandığı için çatışma yarım saat devam edip Şen (Çinli hâkim) başta olmak üzere 36 Çinli öldürüldü ve 12’si İlçi’ye kaçtı, kalanları esir aldık ve böylece saat 11’de şehri fethedip huzuru sağladık. Akşam namazına kadar şehir etrafındaki halktan balta, kürek, sopa taşıyan 10 bin kadar kişi şehre doluştu. Gece saat 03’te 1.000 kişi Karakaş nehrinin kıyısına gönderilip İlçi yolunu kontrol etmekle görevlendirildi. Bununla beraber yine birer bin kişiyi büyük kardeşim Abdullah Ahund ve üyelerden İsmail Damolla’nın komutası altında

Zava'ya yolladık. Orayı ele geçirmek ve Guma'dan gelmekte olan Çin askerlerine engel olma emri verdik (Oğuz, 2020: 456).

Zava'daki mücahitler Guma'dan gelen yardımları önlemek için Piyalme'ye doğru yönelmiş fakat bundan haberdar olan Çinliler tarafından tuzağa düşürülmüşlerdir. Burada 200'den fazla direnişçi öldürülmüş, kalanlar ise Kumrabit Tarboğaz'a giderek burada siper almıştır. Teslim olmaya ve vazgeçmeye niyeti olmayan mücahitler, düşmanın etrafını iki yandan sarmıştır. Düşman, bu saldırıya direnemeyip Guma'da ayaklanmış olan mücahitlerin üzerine doğru ilerleyerek oradaki halkı katletmiş, ardından Gumalı Hüsamettin ve Osman'ın rehberliğinde Kargalık dağı etrafından dolaşarak Yarkent Yenişehir'e ulaşmışlardır (Yikemu, 2015).

Mücahitler, Hoten'in merkezi olan ve 400'den fazla Çinli askerin bulunduğu İlçi yakınlarına yerleşip, Kaşgar'dan Çinli askerlere destek gelmeyeceğine emin olana dek gözlem yapmışlardır. Ardından Mehmet Emin Buğra'nın kardeşi Abdullah'ın komutasında bir bölük İlçi'ye girmiştir ve düşman komutanı ile birlikte çok sayıda Çinli asker öldürülmüş, kalanlar ise Yenişehir'e kaçmışlardır. Mücahitler eline geçirdiği yeni teçizat ile düşmanın peşinden gitmiştir. Yenişehir'in ele geçirilme hadisesini Mehmet Emin Buğra şu şekilde anlatmıştır:

Ertesi gün seherde ben İlçi'ye gitmek ve kuşatma işini bizzat yönetmek için İlçi'ye geldim. Zava'daki askerlere tayin edilen komutanların yetersiz oldukları anlaşıldığı için küçük kardeşim Nur Ahmed Ahund, Zava komutanlığına tayin edildi. İlçi'de Cumartesi gününden itibaren Yenişehir'i dört taraftan araya alıp kuşatma şiddetlendi ve 13 Zilkade [11 Mart 1933]'ye kadar savaş devam etti. 13 Zilkade [11 Mart 1933]'den itibaren düşman ile aramızda resmi mektuplaşma başladı. Bazı günlerde savaş duruyor bazı günlerde şiddetleniyordu. Sonunda 18 Zilkade [16 Mart 1933] perşembe günü ateşkes konusunda uzlaşma sağlandı ve barış görüşmeleri başladı. Ertesi gün Cuma müzakere için bizim taraftan Yenişehir'e

heyet gitti ve barış konusunda uzlaşma sağlanıp anlaşmanın imzalanması için düşmanın başkomutanı akşam benim yanına geldi. Düşman bütün silah ve hükümet hazinesini, atları ve şehri bize teslim edecek ve biz de onların can ve mallarına dokunmayacaktık. Ayrıca isteyen düşmanın Müslüman olması şartıyla barış anlaşması imzalandı. Ertesi gün Cumartesi'den itibaren silah ve hazinelerini teslim etmeye ve bir taraftan âlimlerin önünde Müslüman olmaya başladılar (Oğuz, 2020: 458).

Karakaş kaymakamı Yan Dotey'in Kaşgar, Yarkent ve Kargalık'tan toplamış olduğu Çinli askerler ile Hoten'e ilerlediği haberinin alınması sonucu bölgeye hızlıca İlçi'den ele geçirilen teçhizat ile beraber bir destek ekibi gönderilmiştir. Destek ekibi gelinceye kadar orada bulunan direnişçiler Kumbarat'ta Çinli askerler ile çatışmaya başlamıştır. Takviyenin de ulaşması üzerine çatışma daha çok alevlenmiş ve atlı mücahitlerin kaçan Çinli askerleri Aklenger'e kadar kovalaması ile sonuçlanmıştır (Yikemu, 2015). Hoten Eskişehir'ini ve Yenişehir'ini ele geçiren ayaklanmacılar, Yarkent Eskişehir ve Yenişehir'ini de kontrol altına almışlardır. Tungan General Ma Zhongying de Altay bölgesine birliklerini göndermesi sonucu bölge Çinli askerlerden arındırılmıştır. Halk, Şerif Han'ı lider olarak seçmek istemişse de Tunganlar egemenlik hakkının kendilerinin olmasını istemişlerdir. Bu fikir ayrılığı, Tunganlar ile Şerif Han arasında bir çatışma çıkmasına neden olmuştur (Küpoğlu, 2019).

Mehmet Emin Buğra önderliğinde kurulan Milli İhtilal Komitesi Hoten'de "Hoten İslam Hükûmeti" isimli bir hükümet kurmuş, hükümetin başına Muhammet Niyaz; Başbakanlığına Sabit Damolla; Silahlı Kuvvetler Komutanlığına ise Mehmet Emin Buğra getirilmiştir. Komite güçlenmeye başlarken, Tunganlar ise zayıflamaya başlamıştır (Açıkgül, 2021). Kaşgar tarih boyunca Altışehir'in başkenti olduğu için Sabit Damolla, kendisine inanan mücahitleri de yanına alarak İslam Hükümeti'ni Kaşgar'da kurma

kararı almıştır (Şagunî, 2016: 113). Mehmet Emin Buğra bu olayı şu şekilde anlatmıştır:

Yarkend fethinden sonra Kaşgar halkının çoğu Kaşgar'ın Hoten hükümetine katılmasını arzu ediyordu. Kaşgar âlimleri ve başka sınıflardan bir kısmı gizli bir şekilde Yarkend'e adam gönderip Kaşgar'a asker göndermeye teşvik ettiler. Kaşgar'daki Kırgız askerlerinin komutanlarının bir kısmı da kendilerinin bu işe taraftar olduklarını ve lüzumu halinde Hoten askerlerine yardım etmeye hazır olduklarını bildirip yukarıdaki teşvike ortak olup açıktan adam yolladılar. Sabit Damolla kendisi Kaşgarlı olduğu için bir an önce Kaşgar'a gidip, gerekiyorsa savaş veya barış yoluyla bu önemli ve büyük şehri tehlikeden kurtarmak ve de bu şehri almakla Hoten hükümetinin siyasi başarısını taçlandırmak amacını ortaya atıp, çok fazla istek göstermekteydi. Bu istek, Kaşgar halkının ve Kırgızların bir kısmının teşviklerine o zatı kuvvetli bir şekilde inandırmıştır (Oğuz, 2020: 475).

1933'te gerçekleşen Hoten Ayaklanması, Doğu Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesinde kritik bir dönüm noktasıdır. Ayaklanma sonucunda Karakaş, İlçi ve Yarkent gibi bölgeler Çinli askerlerden temizlenmiş ve kısa bir süre için "Hoten İslam Hükûmeti" kurulmuştur. Ancak, Tunganlarla yaşanan liderlik ve egemenlik anlaşmazlıkları bölgedeki ittifakı zayıflatmıştır. Ayaklanma, Doğu Türkistan halkının bağımsızlık azmini güçlendirmiş ve ilerleyen süreçte bağımsızlık girişimlerinin ilham kaynağı olmuştur.

5. Urumçi'de Durum

Kumul'da çıkan direniş hareketini bastıramayan aynı zamanda Tunganlarla da karşı karşıya gelen Doğu Türkistan Umumi Valisi Jin Shuren, 1931 yılında Çin Cumhuriyeti hükümetinin haberi olmaksızın Sovyetler Birliği ile ticaret anlaşması imzalamıştır. Sovyetler Birliği, Jin Shuren'e yaptığı askeri destek ve birlik takviyelerine rağmen, Çin yönetimi Doğu Türkistan üzerindeki hâkimiyetini tam anlamıyla sağlayamamıştır. Sheng Shicai, 1922

yılında Jiang Jieshi (Chiang Kai-shek- Çan Kay-şek) karargahındaki Kuzey Harekâtı'na katılmış daha sonra Nanjing'de Genel Kurmay Başkanı olarak atanmıştır. 1929 yılında bu görevinden ayrılarak Doğu Türkistan'daki Çin birliklerini yeniden oluşturma sürecinde Jin Shuren'in kadrosuna tayin edilmiştir. Jin Shuren'den sonra Umumi Vali olacak olan Sheng Shicai, Kumul Ayaklanması'nın meydana geldiği dönemde Genelkurmay Başkanlığı görevini icra etmektedir. Sheng Shicai'in başkomutanlık görevine getirildiği sırada Uygur ve Tungan birlikleri de Urumçî'ye doğru ilerlemiş, iki taraf arasındaki çatışma yaklaşık iki gün boyunca sürmüş ve Sheng Shicai'in başarısı ile sonuçlanmıştır. Jin Shuren, Urumçî'deki savunmayı güçlendirmek amacıyla -daha sonra kendisinin düşürülmesinde rol oynayan- Beyaz Ruslardan oluşan ordusunu büyütme kararı almıştır. Bu sırada Ma Shiming önderliğindeki Tungan birliklerinin Urumçî'ye yaptığı saldırı; Beyaz Rus askerlerinin ve Sheng Shicai'in güçlü birliklerinin Urumçî'deki mevzileri güçlendirmesi sayesinde geri püskürtülmüştür (Forbes, 1998). Jin Shuren'in yönetme konusundaki beceriksizliğinden rahatsız olan Sovyetler Birliği, destek birlikleri göndererek Doğu Türkistan'daki Çin yönetimini ve komutan Sheng Shicai'in konumunu güçlendirmiştir. Sovyetler Birliği, "yeni bir Sincan inşa etme" planını hayata geçirme uğrunda "mali konsolidasyona, planlı ekonomik inşaya ve askeri yeniden yapılanmaya yardımcı olmak" için çok sayıda uzman ve danışman göndermiş ve Sheng Shicai'nin anti-emperyalist ve Sovyet yanlısı tutumuyla giderek popülerlik kazanmasını sağlamıştır (Liu, 2011). Urumçî'deki Sovyet temsilcileriyle anlaşma yapan ve Sovyetler Birliği'nin gönderdiği paralı askerler sayesinde iktidara gelen Sheng Shicai, aynı zamanda Sovyetler'in bölgedeki kuklası haline dönüşmüştür (Sadri, 1984). Sovyetler Birliği'nin katkısıyla güçlenen Çin birlikleri Tunganları geri çekilmeye zorlamış ve karargahlarına dönmelerini sağlamıştır. Başkent Urumçî'deki kargaşanın artması, Çinli hemşerilerinin gözünde Jin Shuren'in itibarının düşmesine neden olmuştur. Başkent'in savunulmasında ciddi öneme sahip olan Beyaz Rus

askerlerinin hak ettikleri maaşları alamamalarının da etkisiyle Jin Shuren yönetimine karşı bir darbe girişiminde bulunulmuş ve bu girişim sonucunda Sheng Shicai, Doğu Türkistan'daki en yüksek mevkie sahip olmuştur. Tungan birlikleri, Urumçı'yi ele geçirme düşüncesinden vazgeçmemiş ve ikinci kez Urumçı'yi ele geçirmek amacıyla harekete geçmişler; ancak hiçbir şekilde kan dökülmeden Sheng Shicai ile uzlaşmışlardır. Sheng Shicai bu anlaşmaya sadık kalmayarak Tungan birliklerinin önünü kesmek amacıyla yola çıkmış ve onları bozguna uğratmıştır. Çin hükümeti tarafından gönderilen bir arabulucu vasıtasıyla Sheng Shicai ve Tungan komutanı Ma Zhongying, Nanjing hükümetine itaatlerini bildirmişlerdir. Nanjing hükümetinin bu tutumu Doğu Türkistan'a hâkim olan Sheng Shicai'in güvensizliğine yol açmış ve onun Jin Shuren'in izinden giderek ayaklanmacılar karşısında Sovyetler Birliği'nden destek istemesine neden olmuştur. Sheng Shicai, Urumçı'deki mevkiini güçlendirme çabaları içindeyken Tungan komutan Ma Zhongying ise tekrar Urumçı'ye saldırma kararı almış ve birliklerini başkent tarafına yönlendirmiştir. Bölgede olan tüm Tunganlar Ma Zhongying'in emrine girmiş ve Sovyetler Birliği'ne sınır olan Çöçek kentine saldırmışlardır. Bu saldırı neticesinde Sheng Shicai'in Urumçı'deki durumu epey zayıflamış ve Hoten Emirleri (Mehmet Emin Buğra) liderliğinde başlatılan Uygur bağımsızlık hareketi yeni bir aşamaya gelmiştir (Forbes, 1998).

6. Kaşgar'daki Durum

Kaşgar Valisi Ma Shaowu, Hoten'de ayaklanma çıkması üzerine kendi birliklerinden bir kısmını Hoten'e, bir kısmını ise Yarkent'e göndermiştir. Hoten ve Yarkent'e birlik takviyesi yapması dolayısıyla Kaşgar'ın savunmasından sorumlu olan birliklerin zayıflamasına yol açmıştır. Buradaki Çinli kuvvetlerin zayıflaması, Uygur ayaklanmacıların Kaşgar'a doğru ilerlemesine neden olmuştur. Bunun üzerine Tömür yönetimindeki Uygur birlikleri Aksu şehrine girerek Çinlileri öldürmüş; Tungan birlikler ise Aksu'dan elde ettikleri mühimmatı Karaşehir'deki karargâha

göndermişlerdir. Daha sonra Tömür ve Tungan komutan Kaşgar'a doğru ilerlemeye başlamıştır. Kaşgar Valisi Ma Shaowu, kendisine doğru ilerleyen birliklere karşı koyamayacağını fark ettiğinde, son çare olarak Tömür ile arası bozulan Tungan komutanına anlaşma teklifinde bulunmuş ve olumlu yanıt almıştır. Tungan komutanının bu teklifi kabul etmiş olması, Kaşgar'da bir Tungan hakimiyetinin kurulacağını göstermektedir. Bu sırada Kaşgar'daki milliyetçi Türklerden oluşan genç bir grup tarafından "Genç Kaşgar Partisi" kurulmuştur. Bu genç partiler Kaşgar'da Çin hakimiyetinin yerine Tungan hakimiyetinin kurulması düşüncesinden dolayı Ma Shaowu ile Tungan komutanının çatışmasını engellemek istemişlerdir. Bu sırada Tungan komutan Tömür ile birlikte, Ma Shaowu'nun baskıcı yönetimi yüzünden öfkesini kazandığı Kırgızların lideri Osman Ali ile görüşmeler yapmıştır. Tungan komutanın Tömür ile iş birliği yapmasının arkasında; Kaşgar'da daha uysal bir Ma Shaowu ile karşılaşacağı düşüncesi yatmaktadır. Yapılan anlaşma üzerine Osman Ali'nin liderliğini yaptığı Kırgız birlikleri Artuş üzerinden Kaşgar'a doğru ilerlemişlerdir. Kırgız birliklerinden kaçan hükümet yanlısı güçlerin saraya (Yenişehir) sığınması sonucunda Kaşgar Eskişehir ele geçirilmiş ve Uygur direnişçileri buraya yerleşmişlerdir. Tungan komutan ise saraya giderek yaptığı bir konuşma sonucunda tam da umduğu gibi Çinliler, Kırgızlar eliyle öldürülmek yerine Tunganlara teslim olmayı tercih etmişlerdir. Bu olay sonucunda Kaşgar'da hâkim olan Çin yönetimi tamamen sonlanmıştır (Forbes, 1998).

Genç Kaşgar Partisi etkisi altında bulunan Tömür'ün güvenilir bir müttefik olmadığını ve milliyetçi Türkler karşısında Ma Shaowu'nun daha sıkı bir müttefik olacağını düşünen Tungan komutan Ma Zhancang ve askerleri Kaşgar Yenişehir'de tek başına egemen olmuştur. Yenişehir'deki hakimiyetinin ardından Çin yönetimi döneminde oluşturulmuş olan kadrolarda bir değişiklik yapmaması, Ma Zhancang'a olan şüphe ve güvensizliği artmıştır. Bu doğrultuda Uygurlar Kaşgar Eskişehir'in kapılarını Tungan birliklerine kapatmış ve kapıları askeri birlikler ile donatmıştır. Ma

Shaowu ise bu durum karşısında valilik makamından istifa etmiştir. Bu istifa neticesinde Ma Zhancang biraz yumuşamış olan Türkleri kullanarak Yenişehir'in yanı sıra Eskişehir'de bulunan sarayı da hakimiyeti altına almıştır. Ancak yine de milliyetçi Türkler karşısında desteğinden faydalanabilmek amacıyla Ma Shaowu'yu koruması altına almıştır. Ma Zhancang bu süreçte Tömür ile Kırgız lideri Osman Ali'nin arasını açmaya ve Genç Kaşgar Partisi'nin bölgedeki nüfusunu kısıtlamaya çalışmıştır. Bu amaç doğrultusunda Genç Kaşgar Partisi'nin lideri Abdurrahim Baybeççe'yi ve bu partinin derin etkisi altında olan Tömür'ü yakalama kararı almıştır. Baybeççe, Tunganlara 1000 kişilik üniforma vaadiyle ellerinden kurtulmuştur. Fakat Kaşgar'daki Müslüman Türk birliklerinin komutanı olan Tömür'ü alıkoyarak Türkleri etkisiz hale getirmeyi amaçlayan Ma Zhancang, bu düşüncesinde yanılmış ve Türk askerlerin öfkesine yol açmıştır. Ma Zhancang'ın niyetinin apaçık ortada olduğu bu olaydan sonra Osman Ali liderliğindeki bir birlik surlardan tırmanmak suretiyle Tunganların elinden Tömür'ü kurtarmıştır. Osman Ali'nin liderliğindeki Kırgızların, Kaşgar Eskişehir'de gerçekleştirdiği bu beklenmedik saldırı sonucunda birçok Tungan ve Çinli öldürülmüştür. Bu saldırının ardından Ma Zhancang, Kaşgar Eskişehir yönetimini Tömür ile Osman Ali'ye devrederek Yenişehir'deki karargahına çekilmiştir. Tömür, başkomutan kendisi olmak üzere; Osman Ali'ye de Kırgız birliklerinin komutanı olarak generallik rütbesini vermiş ve yeni karargâhı Eskişehir'de kurmuştur. Yenişehir'e çekilmiş olan Ma Zhancang, buradaki hazine ve cephaneye sahipken; Türkler ise Eskişehir bölgesine ve saraya sahip olmuşlardır. Genç Kaşgar Partisi Tunganlara karşı gizlice örgütlenmeye devam etmiş ve 40 vekilden oluşan bir millet meclisi kurmuşlardır (Forbes, 1998).

İlerleyen süreçte Kumul Ayaklanması'nın lideri Hoca Niyaz Hacı'nın gerçekleştirmiş olduğu bir seyahat vesilesi ile taraflar arasında bir bağlantı kurulacak ve Sabit Damolla'nın Hoten'den Kaşgar'a gelmesi sonucu Genç Kaşgar Partisi ile hemen hemen aynı

siyasi görüşlere sahip olan Hoten'deki Milli İhtilal Komitesi'nin birleşmesi sonucu Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti kurulacaktır.

Sonuç

Çin Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi sonucunda yeni yönetim şekli gereği Doğu Türkistan'da Umumi Valilikler dönemi başlamıştır. Yang Zengxin (1912-1928), Jin Shuren (1928-1933) ve Sheng Shicai (1933-1944) gibi isimlerin valilik yaptığı bu dönem, Doğu Türkistan halkının kimliğini koruma ve özgürlüğünü kazanma mücadelesinin en çarpıcı örneklerinden birini teşkil etmektedir. Köylerin ve şehirlerin yağma edildiği, halkın cahil bırakıldığı bu çetin ve zorlu süreçte, Çin yönetiminin bölge üzerindeki baskıcı politikaları, Doğu Türkistan halkını direnişe sevk eden en temel unsurlardan biri olmuştur. Çinli yöneticilerin kültürel ve dinî değerleri hedef alan şiddet ve tasfiye hareketleri, halkın üzerinde büyük bir baskı yaratmış; ancak bu baskı, aynı zamanda bağımsızlık fikrini daha da güçlendirmiştir. Özellikle Jin Shuren'in kendi iktidarını sağlama amacıyla insanları en küçük bir olayda suçlayarak asması ve öldürmesi halkı iyice bezdirmiş ve yavaş yavaş seslerin yükselmesine neden olmuştur.

Çinli genel valilerin baskıcı tutumu sonucunda 1931'de Kumul şehrinde Hoca Niyaz Hacı tarafından bir direniş hareketi başlatılmış ve dönemin umumi valisi Jin Shuren tarafından defalarca kez denemesine rağmen bu isyan bastırılmamıştır. Kumul Ayaklanması'nın bir türlü bastırılmaması Jin Shuren'in beceriksiz bir yönetici olarak değerlendirilerek görevinden alınmasına ve onun yerine Sheng Shicai'nin umumi vali olarak tayin edilmesine yol açmıştır. Önu kesilemeyen Kumul Ayaklanması'nın etkileri 1933 yılında yavaş yavaş Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerine de sıçramıştır.

Kumul'da başlayan direniş hareketi, yalnızca yerel bir başkaldırı olarak kalmamış, Turfan ve Hoten gibi diğer bölgelerdeki halkı da cesaretlendirerek bir domino etkisi yaratmıştır. Nitekim, Turfan'da Mahmut Muhiti, Hoten'de Mehmet Emin Buğra ve Sabit Damolla

gibi isimlerin önderliğinde ayaklanmalar gerçekleştirilmiştir. Turfan ve Hoten'de de etkisini gösteren bu ayaklanmalar, yalnızca Çin yönetiminin baskıcı politikalarına değil, aynı zamanda sosyal ve ekonomik adaletsizliklere karşı direnişin de bir simgesidir. Gittikçe büyüyen ve büyüdükçe daha çok ses getiren bu ayaklanmalar Doğu Türkistan'ı cumhuriyete hazırlayan sürecin yapı taşları olmuştur. Başlangıçta yalnızca Çin yönetiminin bölgedeki baskıcı ve hoşgörüsüz faaliyetlerine karşı başlatılan ayaklanmalar, Hoten'de Mehmet Emin Buğra ve Sabit Damolla gibi önde gelen isimlerin sayesinde bağımsız bir cumhuriyetin ilanına dönüşmesi bakımından önem taşımaktadır.

Makalede ele alınan Kumul, Turfan ve Hoten ayaklanmalarının başlatılmasının ortak nedenlerini Çin baskısı, ekonomik sıkıntılar, dinî ve millî kimliğin savunulması olarak sıralamak mümkündür. Bu ayaklanmaların diğer ortak noktası ise, her birinin halkın bağımsızlık fikrini güçlendiren ve örgütlenme yeteneğini artıran birer basamak olmasıdır. Bu ayaklanmaların her biri farklı coğrafi ve liderlik dinamikleriyle öne çıkarak Doğu Türkistan'ın bağımsızlık sürecine katkıda bulunmuştur. Çin yönetiminin tüm baskılarına rağmen, Doğu Türkistan halkı, kimliğini ve bağımsızlık tutkusunu korumayı başarmış ve bu mücadele, sonraki nesillere ilham kaynağı olmuştur. Bu bağlamda, Kumul, Turfan, Hoten, Urumçi ve Kaşgar'da yaşananlar, Doğu Türkistan halkının azim ve kararlılığının birer sembolü olarak tarihe kazanmıştır.

Mehmet Emin Buğra liderliğinde yürütülen Hoten Ayaklanması'nın sonucunda şehir Çinlilerden temizlenmiş ve burada "Hoten İslam Cumhuriyeti" ilan edilmiştir. Fakat Sabit Damolla, tarih boyunca bölgeye başkentlik yapan Kaşgar'ın cumhuriyetin kurulması için daha uygun olduğunu ileri sürmüş ve kendisine inanan mücahitleri de yanına alarak İslam Hükümeti'ni Kaşgar'da kurmaya gitmiştir. Kaşgar'a geldiğinde siyasi düşüncelerinin uyuştğu Genç Kaşgar Partisi ile iş birliği yaparak burada Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etmiştir.

Sonuç olarak makalede Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasını mümkün kılan tarihsel, siyasi ve toplumsal gelişmelerin neler olduğu sorusundan yola çıkılarak söz konusu dönemde Çin baskısının bir sonucu olarak cereyan eden ayaklanmalar ele alınmıştır. Çin'de yaşanan siyasi karışıklıklar ortamında Doğu Türkistan toplumunun önde gelenlerinin başlattığı direniş hareketleri siyasi, toplumsal ve kültürel bağlamda incelendiğinde; baskıcı Çin rejimi karşısında bağımsızlık arzusu ve eylemi ile nihayete ermesinin kaçınılmaz olduğu gözlemlenmiştir. Uygur bağımsızlık tarihinin söz konusu kesitine dair tarihî veriler ve siyasi söylemler de bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Açıkgül, Ö. F. (2021). Rusya'nın Doğu Türkistan Politikası (1911 ve Sonrası), (Yüksek Lisans Tezi) Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Adıbelli, B. (2008). Doğu Türkistan, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları.
- Aleskerov, A. (2007). Eski Sosyalist Ülkelerde Siyasi Rejim Değişimleri. (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alptekin, İ. A. (1981). Doğu Türkistan Davası, İstanbul: Marifet Yayınları.
- Aydoğan, Z. (2023). Uygur Türklerinde Modernleşme, Kimlik ve Ulus İnşası, (Yüksek Lisans Tezi) Karabük: Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Baez, I. (2020), Islam in China: Uyghurs in Crisis, (Senior Honors Theses) USA: Liberty University.
- Bulanık, E. (2019). The New York Times Gazetesine Göre Doğu Türkistan Meselesi (1933-1960), (Yüksek Lisans Tezi), Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çakan, V. (2020). Doğu Türkistan Tarihinin Ana Kronolojisi. İşgal Edilmiş Ülke: Doğu Türkistan (Rapor), (Ed. A. İnyet). 15-19.
- Dickens, M. (1990). The Soviets in Xinjiang: 1911-1949.
- Forbes, A. D. W. (1998). Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan'ın 1911-1949 Arası Siyasi Tarihi). (çev. E. Can), İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı Yayınları.
- Gazcıoğlu, G. (2020). Doğu Türkistan'ın Bağımsızlık Mücadelesi ve Mesut Sabri Baykozi, (Yüksek Lisans Tezi) Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hayit, B. (1975). Türkistan Rusya ile Çin Arasında: XVIII- XX. Asırlarda Kuşlar ve Çinlilerin İstilâları Devrinde Türkistan Millî Devletleri ve Millî Mücadeleleri Tarihi. (çev. A. Sadak), Ankara: Otağ Yayınları.
- Həsənli, C. (2024). Qızıl Alma Uğrunda Çin-Sovet Savaşı Şərqi Türküstan: 1930-1950, Bakı: Altun Kitab.
- İlkul, H. A. K. (2021). Hatıralar: Türkistan, Çin, Şanghay ve Rodos. (haz. N. A. Özalp), İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- İnyet, A. ve Ögdülmüş, N. Çin'in Doğu Türkistan'da Uyguladığı Asimilasyon ve Sömürge Politikası. İşgal Edilmiş Ülke: Doğu Türkistan (Rapor), (Ed. A. İnyet). 42-52.
- Kadiri, P. (2009). Baturlar: Doğu Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1930-1949) (haz. Ömer Kul), Ankara: Berikan Yayınevi. (Polat Kadiri'nin eserinin orijinal ismi "Ülke Tarihi"dir).

- Kul, Ö. (2009). Osman Batur ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi (1941-1951), (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Küpoğlu, F. (2019). Yaş Türkistan Dergisine Göre 1933 Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Çöküşü, (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Liu, Z. (2011). On the reforms by Sheng Shicai and the overseas study in Soviet Union. Journal of Hebei Normal University (Educational Science Edition), (7): 37-42
http://euroasia.cssn.cn/kycg/sls/201905/t20190510_4878552.shtml (Erişim Tarihi: 28.11.2024).
- Ly, Paula. (2022). Xinjiang: From Jihadism to Terrorism. Globus Mundi, (12): 49-55.
- Oğuz, A. (2020). Şarki Türkistan Tarihi: Metin Tenkidi, Türkiye Türkçesi ve İnceleme. (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özkay, Ü. (1967). Çin Halk Cumhuriyeti'nin Kuruluşu. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 22 (4): 293-371.
- Roberts, J. A. G. (1999). "Republican China, 1911-49". In: A History of China. Londra: Palgrave. 206-255.
- Sadri, R. (1984). The Islamic Republic of Eastern Turkestan: A Commemorative Review, Institute of Muslim Minority Affairs. Journal, 5 (2): 294-319.
- Şagunî A. T. (2016). Türkistan Kaygısı. (çev. K. E. Şakirov, O. Doğan), İstanbul: Orient-Institut.
- Şahin, E. (1995). Doğu Türkistan. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, (3): 95-123.
- Teziç, M. C. (2018). Rus (Sovyet)-Çin Politikaları Arasında Değişen Moğol-Tuva İlişkileri (1911-1940). Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 15 (4): 503-531.
- Tuncer, T. (2020a). Doğu Türkistan'ın Siyasi ve İktisadi Olarak Sömürülmesi: Umumî Vali Yang Tseng-Hsin Dönem. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 65: 33-46.
- Tuncer, T. (2020b). Doğu Türkistan'da Güçler Savaşı: 1931 Kumul Ayaklanması. Türkiyat Mecmuası. 30 (1): 269-285.
- Türkler, E. (2015). Sincan: Çin'in Başarılı Algi Operasyonu. Türk Yurdu, 35 (331): 27-28.

- Warikoo, K. (2020). 19. Yüzyıl Boyunca Çin Bölgesindeki Türkistan'ın Durumu: Sosyo-Ekonomik Bir Çalışma (çev. U. Işık). Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi, 2(3): 176-212.
- Wright, D.C. (2011). The History of China, ABD: Greenwood.
- Yikemu, A. (2015). Hamdullah Muhammed Tarım'ın "Türkistan Tarihi-Türkistan 1931-1937 İnkılâp Tarihi" Adlı Eserinin Tenkitli Transkripsiyonu. (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.